

Калашиник Є. С.

З МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ПОЛКОВОГО МІСТА ПОЛТАВА XVII–XVIII СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ 1992 Р.)

Автор статті вводить у науковий обіг колекцію старожитностей кінця XVII–XVIII ст., виявлених на території форштадту полкового міста Полтава під час земляних робіт 1992 р.

Археологічний аспект становить вагому сторону вивчення доби українського козацтва. Пріоритети пізньосередньовічної археології Полтавщини ще в період її становлення були стисло окреслені І. М. Кулатовою на всеукраїнській науковій конференції «Основні результати та завдання досліджень пам'яток українського козацтва» (м. Київ, 24 лютого 1993 р.) [1]. За минуле понад десятиліття джерельна база, що висвітлює матеріальну культуру регіону XVI–XVIII ст., значно збагатилася. Музейні колекції Полтави й області вже містять широке коло старожитностей названого періоду. На сьогодні джерельна база потребує якомога повнішої публікації, узагальнення та систематизації. Поодинокі праці присвячені типології категорій знахідок пізньосередньовічного часу, наразі не охоплюють всього спектра матеріалів і вимагають суттєвих доповнень, спрямованих на подолання локальності фактажу. Особливо важливими такі дослідження слід визнати сьогодні, коли музейні збірки щосезону поповнюються матеріалами, отриманими при новобудовних археологічних роботах [2]. Знання козацького періоду здебільшого історичні, меншою мірою етнографічні, в археологічному матеріалі мають яскраву ілюстрацію побуту, речової сторони життя українського населення тієї доби.

Мета публікації – введення до наукового обігу колекції старожитностей XVII–XVIII ст. з Полтави, отриманих у 1992 р. При прокладанні траншеї на території Сонячного скверу у м. Полтава місцевими жителями було зібрано та передано до музею фрагменти кухонного та столового посуду, декоративної кераміки, виробів з гутного скла. Колекція налічує 30 одиниць виробів, що належать до XVII–XVIII ст.

Подібні знахідки не рідкість для Полтави – полкового міста у 1648–1775 рр. Матеріали доби полтавського козацького військово-адміністративного осередку масово потрапляють до наукового обігу зі здобуттям Українською державою незалежності. Варто відзначити дослідження полтавських старожитностей козацької доби О. Б. Супруненко [3], В. О. Мокляка [4], І. В. Су-

ховської [5], Т. М. Золотницької [6], О. В. Коваленка [7] та ін. Знахідки походять переважно з території Полтавської фортеці, межі якої окреслюються сучасними широкими бульварами на місці розпланованих фортифікацій із заходу, та схилами Іванової й Інститутської гір на сході [8, с. 73; 9, с. 36], та, меншою мірою з території форштадту міста [9]. Знахідки переважно репрезентують керамічну індустрію того часу, а також ковальську справу, косторізне ремесло тощо, ілюструючи археологічно різні аспекти життя козацької доби.

Масовим матеріалом публікованої колекції, що публікується, є фрагменти верхніх частин горщиків із димленим та світлим черепком. Димлений посуд, який виготовляли за допомогою відновного випалу [10], орнаментовано врізними лініями на зовнішній поверхні вінця та геометричним орнаментом, нанесеним відтискуванням коліщатком (рис. 1, 1,2). Один екземпляр – невеличкий горщик-монетка. Підгрупа датується в межах другої половини XVII – початку XVIII ст. За типологічною таблицею О. В. Ханка, два вінця належать до варіантів *a*, *b* другого типу другого періоду [11, с. 61], що датуються відповідно, їх профілювання має аналогії серед полтавського посуду того ж періоду. Фрагменти світлоглиняних горщиків (рис. 1,3–10), з червоним та білим черепком, орнаментованих ангобом рудого або коричневого кольорів, композиціями, що поєднують паски та хвилі на вінцях чи плічках, і зигзагом із гострими вигинами, що з'являється на плічках і тулубі. Часто трапляються орнаментальні елементи – «птички» та ляпки ангобом відповідного кольору. У профілюванні окремих виробів чітко виражений виступ закраїна на внутрішній поверхні вінця. Вироби належать до першої половини XVIII ст. У орнаментативній одиничних знахідок використано білий ангоб, що відносить нижню межу їхнього побутування до середини XVIII ст. [12]. Профілювання вінець різноманітне, переважають масивні, сильно відігнуті назовні, на тонких плічках. Аналогії цій підгрупі відомі серед тогочасного посуду, зокрема полтавського. Багата

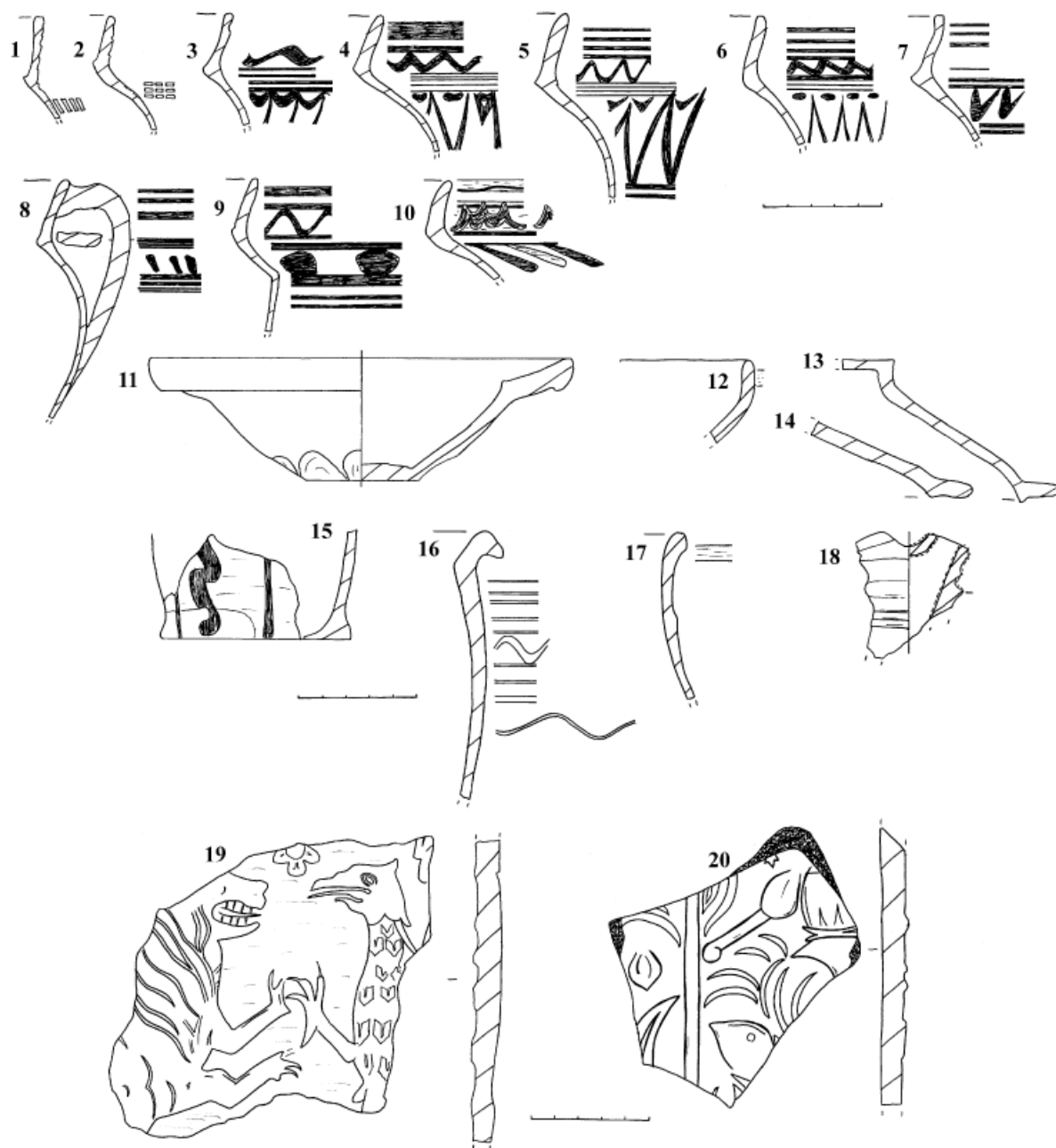

Рис. 1. Полтава, Сонячний сквер–1992. Матеріали, виявлені у траншеї. Глина (посилання в тексті)

ілюстративним матеріалом робота О. В. Ханка містить низку аналогій знахідкам, що публікуються, як за профілюванням [13], так і за орнаментациєю [14].

Інший посуд представлений фрагментами полумисків, макітер, покришок, кухля, вінцем куманця (рис. 1, 11–18). Майже цілим знайдено полумисок з виразним профілюванням крис, без утору, на місці якого глина зрізана у вигляді пелюстки (рис. 1, 11), що дає змогу датувати виріб не пізніше середини XIX ст. [15]. Поверхня полумиска неорнаментована, димлена (морена), вкрита кіптявою. Його побутування можна віднести десь до першої половини – середини XVIII ст. Широко репрезентовано дуже дрібні

уламки полив'яних полумисків другої половини XVIII ст., орнаментованих підполивним розписом пасками, ляпками, ялинками різного кольору та фляндрівкою на внутрішній поверхні донця. Інший столовий посуд орнаментовано здебільшого композиціями з використанням білого ангобу – нанесеними пасками, хвилями або вкрито суцільним шаром. Доволі цікава знахідка – горловина куманця XVIII ст. з двома різкоподібними зливами, рифленою шийкою, вкритою зеленою поливою як на зовнішній, так і на внутрішній поверхні (рис. 1, 18). Біла, добре відмудлена глина, з якої було виготовлено куманець, дає можливість робити припущення про південне (кримське або турецьке) його походження.

Виразною категорією знахідок є коробчасті кахлі, представлені уламками лицьових пластин двох стінних, карнизної і уламком лицьової пластини з фрагментом румпи карнизної кахлі. На особливу увагу заслуговують кахлі із сюжетним орнаментом. У орнаментальній композиції першої лев (тигр) з піднятими передніми лапами із випущеними пазурами ліворуч, орел (грифон) із також піднятими лапами праворуч, між персонажами вгорі посередині кахлі квітка. Тварини рельєфні, на левові підкреслена шерсть, на птахові – пір'я. Подібна орнаментация відома стосовно лицьових кахлів Подніпров'я. Зображення докладно проаналізоване О. А. Пашковським, який навів аналогії з сіл Мельники (Мотронинський монастир), Худяки, Леськи на Черкащині та з районного центру Полтавської області Решетилівка, що географічно найближче до зразка що публікується [16]. Подібний сюжет із зображенням грифона виявлений С. П. Юренком при дослідженні гончарного горна кінця XVII – початку XVIII ст. у с. Свиридівка Лохвицького району на Полтавщині [17]. О. А. Пашковський проводить паралелі із зображеннями на чеських кахлях XVI ст. [18]. Аналогічні кахлі датовані XVII – першою половиною XVIII ст., проте, зважаючи на ампірність рис виробу, що публікується, верхню хронологічну межу його побутування можна віднести до другої половини XVIII ст.

Чітко атрибутований фрагмент лицьової пластини іншої кахлі. Орнаментальна компози-

ція виробу складається із зображення «дерева життя», що являє собою центр композиції, та стилізованого зображення чоловіка ліворуч дерева, над рукою людини – фрагмент шестикутної зірки. У 2007 р. співробітниками Полтавського краєзнавчого музею неподалік місця знаходження виробу, що публікується, була виявлена кахля з ідентичним зображенням у заповненні ями 1760–1790-х рр. [19]. Щодо аналогії, датованої другою половиною XVIII ст. [20], то зображення повніше – чоловік тримає над головою шаблю у піднятій руці, шестикутні зірки над обома руками. Обидві кахлі вірогідно виготовлені одним майстром і використовувалися у оздобленні однієї печі.

Отже, матеріал, що публікується, датується в межах кінця XVII–XVIII ст., тяжіючи до верхньої хронологічної межі. На жаль незафіксованою залишилася стратиграфія місця знаходження виробів. Проте відомо, що територія сучасного Сонячного парку у XVIII ст. являла собою еспланаду північно-західної лінії укріплень міської фортеці завширшки до 200 м [21], яка була забудована до кінця століття [22]. Колекція доповнює наукові уявлення про матеріальну культуру населення полкового міста Полтава у визначений період. Маючи відомі аналогії матеріал дає змогу стверджувати про серійність виробництва одних категорій знахідок та імпорт з півдня інших категорій.

- Кулатова І. М. Старожитності козацької доби на Полтавщині / І. М. Кулатова // КСП. 36. наук. праць. – Полтава Кришня, 1993. – Вип. 1. – С. 6–16.
- Супруненко О. Б. Дослідження на Миколаївській гірці у Полтаві / О. Б. Супруненко, К. М. Мироненко, Ю. О. Пуголов, В. В. Шерстюк // АЛЛУ. – Археологія. – 2008. – № 1–2. – С. 70–9; Калашник Є. С. Комплекс знахідок пізньосередньовічного часу з розкопок на пров. Андріївському, 6. Дод. № 1 / Є. С. Калашник // Пуголов Ю. О. Звіт про рятівні археологічні розкопки на посаді літописної Лтави, по пров. Андріївському, 6, у м. Полтава в 2007 р. НА ЦОДПА. – Ф.е. – Спр. 516. – Арк. 20–24.
- Супруненко О. Б. Іграшки XVIII ст. з Полтави / О. Б. Супруненко // КСП. – 1993. – Вип. 1. – С. 62–65.
- Мокляк В. О. Кераміка XVII – XVIII ст. з Полтави / В. О. Мокляк // ПАЗ. – 1993. – Ч. 1. – С. 67–74.
- Суховська І. В. Художні кахлі з Полтави XVIII ст. / І. В. Суховська // КСП. – 1993. – Вип. 1. – С. 66–72.
- Золотницька Т. М. Знахідки XVII–XVIII ст. з Соборного майдану в Полтаві / Т. М. Золотницька // АЛЛУ. – 1997. – № 1–2. – С. 95–7.
- Коваленко О. В. Знахідки з Соборного майдану в Полтаві / О. В. Коваленко // АЛЛУ. – 1999. – № 2. – С. 50–52; Коваленко О. В. Кахля з Полтави / О. В. Коваленко // ПАЗ. – 1999. – Наш каталог. – С. 291–293; Коваленко О. В. Кахлі гетьманської доби з Полтави / О. В. Коваленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : Зб. наук. ст. – К. : Часи козацькі. – 1999. – Вип. 8. – С. 92–97; Коваленко О. В. Сліди косторізного виробництва на Полтавському форштадті XVII–XVIII ст. / О. В. Коваленко // ПАЗ. – 1999. – Наш каталог. – С. 73–77; Коваленко О. В. Хрестик-тіленьник з господарського комплексу на форштадті полкової Полтави / О. В. Коваленко // Християнські старожитності Лівобережної України. – 1999. – С. 97–103; Коваленко О. В. Цвинтар XVII–XVIII ст. на Соборному майдані у Полтаві / О. В. Коваленко // АЛЛУ. – 2001. – № 2. – С. 145–149; Ткаченко О. М. Вивчення археологічних об'єктів козацького часу у Полтаві (за матеріалами досліджень 2007 р. по вул. Конституції, 13) / О. М. Ткаченко, В. А. Яремченко // АЛЛУ. – 2008. – № 1–2. – С. 110.
- Коваленко О. В. Про залишки фортифікації Полтавського форштадту / О. В. Коваленко, К. М. Мироненко, О. Б. Супруненко // АЛЛУ. – 1999. – № 1. – С. 73; Вечерський В. В. Містобудівний розвиток Полтави за доби Гетьманщини / В. В. Вечерський // КСП. – 1993. – Вип. 1. – С. 36.
- Коваленко О. В. Кахля з Полтави / О. В. Коваленко // ПАЗ. – 1999. – Наш каталог. – С. 291–293; Коваленко О. В. Кахлі гетьманської доби з Полтави / О. В. Коваленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Зб. наук. ст. – К. : Часи козацькі. – 1999. – Вип. 8. – С. 92–97; Коваленко О. В. Сліди косторізного виробництва на Полтавському форштадті XVII–XVIII ст. / О. В. Коваленко // ПАЗ. – 1999. – Наш каталог. – С. 73–77; Коваленко О. В. Хрестик-тіленьник з господарського комплексу на форштадті полкової Полтави / О. В. Коваленко // Християнські старожитності Лівобережної України. – 1999. – С. 97–103; Коваленко О. В. Цвинтар XVII–XVIII ст. на Соборному майдані у Полтаві / О. В. Коваленко // АЛЛУ. – 2001. – № 2. – С. 145–149; Ткаченко О. М. Вивчення археологічних об'єктів козацького часу у Полтаві (за матеріалами досліджень 2007 р. по вул. Конституції, 13) / О. М. Ткаченко, В. А. Яремченко // АЛЛУ. – 2008. – № 1–2. – С. 110.

10. Виногородська Л. І. До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XIV–XVIII ст. / Л. І. Виногородська // Археологія. – 1997. – № 2. – С. 130.
11. Ханко О. В. Полтавський гончарський осередок у контексті новітніх археологічних досліджень / О. В. Ханко // АЛЛУ. – 2000. – № 1 – 2. – С. 61.
12. Там само – С. 55.
13. Там само – Рис. 6:5; 20.
14. Там само – Рис. 3:3,5–7, 11, 13; 4:10; 5:3, 10, 14.
15. Там само – С. 60.
16. Пашковський О. А. Сюжет пізньосередньовічної кахлі з Черкаського Подніпров'я / О. А. Пашковський // «Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи» : матеріали VII Міжнародної студентської наукової археологічної конференції (Чернігів, 11–13 квітня 2008 р.). – Чернігів : Сіверянська думка, 2008. – С. 149.
17. Виногородская Л. И. Материалы по керамическому производству XVII–XVIII вв. на Полтавщине // ОДПАП : 3-й обл. наук.-практ. Семинар : Тези доповідей. – Полтава, 1990. – С. 185, рис. 24. 17.
18. Пашковський О. А. Сюжет пізньосередньовічної кахлі з Черкаського Подніпров'я... С. 150.
19. Ткаченко О. М., Яремченко В. А. Вивчення археологічних об'єктів козацького часу у Полтаві... – С. 110, рис. 2:2.
20. Там само. – С. 116.
21. Вечерський В. В. Містобудівний розвиток Полтави... – С. 37.
22. Там само. – С. 38.

E. S. Kalashnyk

ON THE MATERIAL CULTURE OF THE REGIMENTAL CITY OF POLTAVA XVII – XVIII OF CT. (BASED ON MATERIALS 1992)

This article introduces into the scientific discurs the materials of the end XVII–XVIII of ct. from the territory of forshstadt of regimental city Poltava, discovered in 1992.